

Z. Karvalics László

McDougall kontra Maciver: ember, csoport és tudat

Bevezetés

William McDougall, a brit szociálpszichológia egyik megalapítója és legtermékenyebb képviselője 1920-ban jelentette meg a csoporttudatról (Hunyady György szóhasználatával: csoportszellemiségről)¹ szóló könyvét (*The Group Mind*. G. P. Putnam & Sons). Ekkor már egészen pontosan negyedszázados volt az a diskurzus, amelyet Gustave Le Bon később számos kiadást megért és kezdettől fogva viták kereszttüzében álló munkája, *A tömegek lélektana* indított el 1895-ben,² de még mindig erősen foglalkoztatta a pszichológusokat. Nem véletlen, hogy Sigmund Freud is nagyjából ugyanekkor tette le a garast,³ és hogy számtalan alakváltozatban a harmincas évek végéig vissza-visszatérően népszerű téma maradt a „tömegek” és a „tudatok” közötti kapcsolatok fürkészése. A „tömegnek” az a képe, amely miatt a figyelem középpontjába került, az ipari korszak új kontroll- és konfliktusstruktúráinak terméke a nagyüzemekkel és a politikai renddel az egyik oldalon, az utcát cselekvési térére változtató munkásmozgalommal, a szakszervezetekkel, a nőmozgalmakkal és az agrármozgalmakkal a másikon. Ennek a „mindennapi élményként megélt” tömegnek az irodalmi, ideológiai és/vagy tudományos percepciója sokfajta megközelítést tett lehetővé, a felszabadító erejű érzelmi azonosulástól⁴ az alaktalan rettegésig. Ráadásul új tartalommal telt meg az első világháború idején, majd azt követően, ahogyan a (para)militarista máz és a gigantizmus a bontakozó szélsőjobb utcai demonstrációinak állandó kellékévé vált.

Mindeközben azonban komoly átalakuláson és differenciálódáson ment át maga a problémater és az a fogalmi, ill. funkcionális keret, amelyben a szerzők a kérdéseiket felvetik. A pszichológia kiforratlan kategóriarendszere miatt az irodalom korai darabjainak naiv-romantikus fogalmi nyelvében, az olvasóborzongató extremitásokban és az argumentáció esetlegességében tükröződő módszertani és tudományos bizonytalanság lassan átadta a helyét egy szigorúbb, leíróbb elméleti-rendszerező pozíciónak, utat nyitva a szociológiai szempontok megerősödésének. Evvel párhuzamosan Le Bon világa le is került a napirendről,⁵ az intézményesedéstől magabiztosabbá váló szakmai műhelyek

¹ Hunyady György: A nemzetek jellege és a nemzeti sztereotípiák (előadás a Mindentudás Egyetemen) http://www.mindentudas.hu/doc/hunyady_nyomtathato.rtf

² *Psychologie des foules*. Paris, Felix Alcan.

³ *Group psychology and the analysis of the ego*, 1921. Magyarul: Tömegelektan és énanalízis. Budapest: 1995, Cserépfalvi.

⁴ Gondoljunk csak József Attila *Tömeg* című versére (1930). „A tömeg /... / járó erdő rengeteg /... / Világ, bekap a tömeg! /... / nem fogja polgári ravaszság, / fölrugja milliónyi láb, – / hú! tömegek, tovább! tovább!”

⁵ Elsősorban Floyd Henry Allport, a kibontakozó amerikai szociálpszichológia iskolateremtő tekintélye (*Social Psychology*. Boston, 1924, Houghton Mifflin), a tudat társas vonatkozásainak korai rendszerezője az, aki nagyon határozott állításokkal teszi szalonképtelenné a csoportszintű lelki jelenségek vizsgálatát, axióma-

megkezdték árnyalt, többdimenziós csoportdefiníciókkal helyettesíteni a „tömeg” valójában „csürhe, csöcselék” értelemben használt fogalmát,⁶ és ezzel el is illant az az izgalom, amely az utca ad hoc tömegeinek cselekvését jellemző, zavarba ejtő szinkronicitást egy „csoportlány” rendszerszintjére emelt „csoporttudat” tételezésével igyekezett leírhatóvá tenni és megmagyarázni.

A történet azonban nem záródik le ezen a ponton. Edward Bernays, Freud bécsi születésű unokaöccse, aki 1919-ben nyitotta meg New York-i irodáját, a „tömegebefolyásolás” mesterségének professzionális szintre emeléséhez használta kiindulópontnak a csoporttudat irodalmát: „Ha megértjük a csoporttudat mechanizmusait és motívumait, lehetővé válik a tömegek ellenőrzése és irányítása, megfelelően azon szándékunknak, hogy erről ők ne szerezzenek tudomást.”⁷ Ezen az áttételen keresztül a csoporttudat egykori irodalma napjainkban is élő hagyomány, mert a médiaipar döntéshozói, a nagyvállalatok kommunikációs hadoszlopai és a politikai marketing királycsinálói túlnyomórészt a mai napig könnyen befolyásolható *foules*-t látnak a fogyasztók és a választók tömegeiben, és választásaikat sokkal inkább alapozzák a Le Bontól kölcsönzött primitív ösztönlány képére, mint a sokkal differenciáltabb, korszerű szociálpszichológiai modellekre.

De térjünk vissza McDougallre és fő művére. William Howard Johnson Tuvidor MacBeth Jenny McDougall (1871–1938) még Angolföldön szerzett magának hírnevet,⁸ olyannyira, hogy néha egyenesen a mai szemmel sokkal korszerűbbnek és meghatározóbbnak tűnő Tarde mellett emlegetik a pszichológiatörténeti felsorolásokban, a társulási ösztön („nyájösztön”),⁹ a viselkedés alapegységének tekintett „visszacsatolási hurok”, ill. a viselkedés „célra irányultsága” fogalmának megalkotójaként.¹⁰

Amikor azonban az első világháború után az első pszichológiai tanszék megalakul az Egyesült Államokban, McDougall átteszi a székhelyét a Harvardra, és azonnal komoly szakmai kihívás elé kerül: a bevándorlási kvóták megszabásában számítanak a szakértői segítségére, ez vezeti korábbi tételeinek „alkalmazott” továbbfejlesztéséhez, egy tudományosnak szánt, korábban csak „esszéisztikus formában létező” nemzetkarakterológia megalkotásához, amelyben „az egyes nemzetek jellemzésén, leírásán, tulajdonságokkal való felruházásán túl megpróbálta azokat a módszertani elveket kidol-

ként szögezve le, hogy a kutatás tárgya kizárólag az egyén rendszerszintje lehet (amely természetesen társas környezetbe van beágyazva). Hasonlóképpen foglal állást Everett Dean Martin is: „I don't believe there is any common or group mind, but that crowd mentality is a kind of psychosis which happens to a number of people simultaneously.” *The Conflict of the Individual and the Mass in the Modern World*. New York, 1932, Henry Holt and Company, VIII. fejezet: *A Diagnosis of crowd mentality*, 186–187.

⁶ Jousain, André: *Psychologie Des Masses* (1937, Ernest Flammarion Éditeur) című könyvének legelső fejezete nem véletlenül kezdődik a LeBon-féle *foules* és az absztraktabb *masses* közötti különbségtétellel.

⁷ *Propaganda*. New York, 1928, 47–48. Bernays, aki a public relations (PR) és a közvélemény-kutatás úttörőjének számít, később döbbenet értesült róla, hogy Goebbels éppen az ő *Crystallizing Public Opinion* című könyvét használta szervezetének a németországi zsidók elleni lejárató kampányaihoz.

⁸ Első „bestsellerei” – *Body and Mind* (1911), *Psychology: the study of behaviour* (London, 1912, Williams and Norgate) – mellett leginkább azzal a szintetikus bevezető művével szerzett magának hírnevet, amelynek még életében igen sok újrakiadása volt: az *An Introduction to Social Psychology* 1. kiadása 1908-ban, 23. kiadása 1936-ban jelent meg (London, Methuen).

⁹ Maurice Reuchlin: *A pszichológia története*. Bp., 1987, Akadémiai Kiadó, 127–128.

¹⁰ Elizabeth R. Valentine: *Fogalmak és nézőpontok a pszichológiában*. Bp., 1988, Gondolat.

gozni, amelyeket követve egy kultúrát ilyen szempontból jellemezhetünk”.¹¹ Az 1920-as *Group Mind* ennek a törekvésnek a jegyében születik meg, de ehhez bevezetésként a szerzőnek össze kell foglalnia mindazt, amit a csoporttudat természetéről korábban írt és gondolt.

Itt azonban nem tekinthet el attól, hogy a csoporttudat gondolatának közben nagyhatású és befolyásos (ráadásul: skót) bírálója támadt, Robert Morrison Maciver (más írásmód szerint: MacIver) személyében, aki friss könyvében (*Community. London, 1917*) megsemmisítőnek szánt bírálatban részesítette McDougall elméletét. A *Group Mind* egész bevezető fejezete ezért voltaképpen egyetlen szenvedélyes védőbeszéd az „individuum feletti tudatossági szint” (*super-individual consciousness*) mellett, amely ugyanakkor maliciózus vádbeszéd is Maciver „szedett-vedett” és önellentmondásokkal tarkított érvelése ellen.

R. M. Maciver (1882–1970) kétségkívül nagy száalka volt McDougall szemében. 1915-ben a szociológia és a politika határvidékein kalandozó tudós Edinburgh, Oxford és Aberdeen után az észak-amerikai kontinensre, Torontóba költözött, mégpedig a politikatudományi tanszékre (hogy azután később majd’ negyedszázadon át a New York-i Columbia Egyetem politikai filozófia és szociológia professzora legyen). Maciver a szociológiai kánon része lett,¹² számos standard szöveggyűjtemény szereplője, ill. gondozója. Legtermékenyebb és legmaradandóbb kategóriája, a *social causation* a társadalmi változás (*social change*) oksági viszonyait boncolgatja, fő műve idevonatkozó nézeteit summázza.¹³ Leginkább időtálló munkájának mai szemmel mégis az 1947-ben kiadott *The Web of Government* tűnik: ebben a társadalmi változást a kormányzatra alkalmazva annak kritikai szerepét emeli ki, amellyel képes az innovációk különböző hatásait facilitálni és moderálni.

McDougall mindvégig korrekt, érvelő vitát folytat Maciverrel, nem esik az *argumentatio ad hominem* hibájába. És noha álláspontja kihullott az idő rostáján, a *Group Mind* bevezetésének a skót vitapartner gondolataival viaskodó hosszú oldalai különösen izgalmas tudománytörténeti tanulságokat rejtnek. Hogy melyek ezek, az kiderül a szövegközlést követő tanulmányból.

Z. Karvalics László

Történész, az információs társadalom kutatója a Szegedi Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, az ITTK (Információs Társadalom- és Trendkutató Központ) volt igazgatója, 2006-tól örökös tiszteletbeli elnöke. Számos kurzust dolgozott ki az információs társadalommal kapcsolatos ismeretek oktatásához, e tárgyban több szakkönyv és tanulmány szerzője. A Kar Kiváló Oktatója (1999), Széchenyi-ösztöndíjas (2000-től). Fontosabb könyvei: *Fogpiszkáló a hálózaton* (2000), *Az információs társadalom keresése* (2002), *Információ, társadalom, történelem* (2003), *Bevezetés az információtörténelembe* (2004).

E-mail: zkl@itm.bme.hu

¹¹ Hunyady: i. m. Hunyady nyomán feltételezhetjük, hogy McDougall szakértői munkája elősegítette azt, hogy „diszkriminatív döntések sora” szülessen, az angolszászok, az „curópaiak”, a szlávok és az ázsiaiak esetében eltérő megítélésen alapuló eltérő feltételekkel.

¹² Címűszó például Ed Stephan szociológiai naptárjában (*Sociology Calendar*)

<http://www.ac.wvu.edu/~stephan/calendar.html>

¹³ *Social Causation*. Boston, 1942.

William McDougall

Csoporttudat*

(Részlet a könyv bevezető fejezetéből)

„...Bizonyosan definiálhatjuk a tudatot mentális vagy céltudatos erők szervezett rendszereként (*an organised system of mental or purposive forces*), és az így definiált értelemben minden magas szinten szervezett emberi társadalomról joggal állítható, hogy van kollektív tudata. Mivel az ezen társadalmak történetét alkotó kollektív tevékenységeket olyan szerveződés szabályozza, mely csak a tudat fogalmaival írható le, ám az egyén tudata nem foglalja magában, a társadalom sokkal inkább az azt alkotó egyéni tudatok között fennálló kapcsolatok rendszeréből áll. Adott körülmények között a társadalom cselekedetei nagyon különböznek vagy különbözhetnek azon cselekvések pusztá összegétől, amelyekkel a társadalom számos tagja a számukra a társadalmat jelentő kapcsolatrendszerek hiányára reagálna; más szavakkal, az egyes ember gondolkodása és cselekedetei, amennyiben a társadalom egyik tagjaként gondolkozik és cselekszik, nagy mértékben különböznek különálló individuumként való gondolkozásától és cselekedeteitől.”

Ezt a bekezdést egy jelentős társadalomtudományi mű szerzője¹ idézi a csoporttudat koncepcióját vitató álláspontja alátámasztására. Ezt írja: „Ez a részlet két érvet hoz föl az egyén feletti *kollektív* tudat hipotézisének alátámasztására, melyek egyike sem helytálló. A tudatnak *mentális vagy szándékos erők szervezett rendszereként* való definiálása teljesen hibás. Amikor egy egyed tudatáról beszélünk, ennél többre gondolunk. Mindannyiunk tudatának egysége különbözik egy ilyen rendszerétől.” Kíváncsi vagyok, vajon Maciver úr el tudná-e pontosan magyarázni, minek az egységét posztulálja. Esetleg a lélek szubsztanciájának egységét? Bizonyos mértékig én magam is osztom azt a nézetet, mely szerint ez egy szükségszerű posztulátum vagy hipotézis,² de nem gondolom, hogy Maciver úr elfogadja ezt a koncepciót, vagy erre kívánna utalni. Esetleg a tudat vagy öntudat egységére gondol? Ez esetben a válasz az, hogy ezen egység semmiképpen nem általános és igazolt funkciója az egyéni tudatnak; a személyiség dezintegrációját vizsgáló mai tudományok szerint ez a feltételezés megkérdőjelezhető, s ellene szólnak a dr. Morton Prince által igen találóan a „társtudat” (co-consciousness) kifejezésben összefoglalt normális és abnormális pszichológiai tényezők.

Az egyéni tudat céltudatos erők rendszere, de ez a rendszer semmiképpen sincs a folytonos harmónia állapotában, hiszen túlságosan is megfelelő színtere szenvedélyes konfliktusok megjelenésének, melyek (a pszichoneurózis súlyosabb eseteiben) a rendszer hasadását és dezintegrációját okozhatják. Nem tudom, hogyan definiálhatnánk másként az egyéni tudatot, mint mentális erők rendszereként, s amíg Maciver úr nem

* William McDougall: *The Group Mind*. London, 1920, G. P. Putnam & Sons, 12–27.

¹ Maciver, R. M.; *Community*. London, 1917.

² L. *Body and Mind*. London, 1911.

tudja világossá tenni, hogy szerinte „az ilyen rendszerétől különböző egységnek” (*a unity other than that of such a system*) mely egyéb interpretációja lehetséges, addig ellenvételeivel nem lehet érdemben foglalkozni. Felteszi a kérdést a tárgyalt kollektív tudatról: „Az így létrehozott rendszer gondolkodik, akar, érez és cselekszik?”³ Az én válaszom, melyet a következő oldalakon fejtek ki, az, hogy mindezeket megteszi. Így kérdez a továbbiakban: „Ha bizonyos számú tudat, egymásra hatása által, megalkot egy organizációt, »mely csak a tudat fogalmaival írható le«, vajon tulajdonítanunk kell-e a konstrukciónak az őt létrehozó erők összes karakterét?” Erre a válaszom: szerintem a csoporttudat struktúrájába létezésének bármely pillanatában belépő individuális tudatok nem alkotják azt; ahogy öntudatra ébrednek, a rendszer magába szippantja, formálja őket, részt vesznek annak tevékenységeiben, befolyásolja őket minden pillanatban, minden gondolatukban, érzésükben és cselekedetükben oly módon, melyet sem tökéletesen megérteni, sem attól szabadulni nem tudnak; lehetőségeik szerint küzdenek, hogy szabaduljanak a rendszer határtalanul kifinomult és mindent behálózó erőitől. És ez a rendszer nem az egymással kapcsolatban álló dolgokon, vagyis az individuumok tudatán kívül létező és azoktól független kapcsolatokról áll, ahogy azt Maciver egy más összefüggésben határozottan állítja; ugyanaz az anyag alkotja, mint az egyedek tudatait, szálai és részei ezen tudatokon belül helyezkednek el, de a számtalan egyedi tudatban jelen levő részek kölcsönösen utalnak egymásra és kiegészítik egymást, s együtt építik fel azt a rendszert, mely kizárólag belőlük áll, és így, miként fentebb írtam, »csak a tudat fogalmaival írhatók le«. A szó szoros értelmében minden társadalom egy többé-kevésbé szervezett mentális rendszer; építőanyaga mentális nyersanyag, a benne működő erők mentális erők.

Maciver a továbbiakban ekként érvel: „A társadalmi szerveződések bármely fajtája és bonyolultsági foka előfordulhat. Ha Angliának van kollektív tudata, miért ne lehetne Birminghamnak vagy abban minden kerületnek? Ha egy nemzetnek van kollektív tudata, ugyanígy van egy egyháznak és egy szakszervezetnek is. És kell, hogy legyenek olyan kollektív tudataink, melyek részei nagyobb kollektív tudatoknak, és olyan kollektív tudataink is, melyek átfedésben vannak más kollektív tudatokkal.” E gondolat kevésbé érint meg engem. Az, hogy milyen szintű szerveződésre van szükség ahhoz, hogy egy társadalom esetében bizonyosak lehessünk abban, hogy mentális életet él, vagy hogy van csoporttudata, színvonal kérdése; és a csoporttudat reprezentánsának nem kötelessége precíz választ adni e kérdésre. Meggyőződésem, hogy az a mód, ahogy a legmagasabb szinten szerveződött csoportok élnek kollektív mentális életüket, igazolja a csoporttudat koncepcióját, s hogy a kollektív élet ezen igen összetett és sokrétű formáit legjobban azáltal érthetjük meg, ha egyszerűbb, kevésbé kidolgozott csoportokban vizsgáljuk, ott, ahol a csoporttudat koncepciója kevésbé nyilvánvalóan alkalmazható. Azt illetően, hogy a csoportok egymás közötti átfedéseit és kereszteződéseit, valamint a „csoporttudat” terminus által egységesnek implikált csoportok korlátait ebből következően nehéz meghatározni, arra hívnám fel a figyelmet, hogy ez a nehézség csak a csoportélet alacsonyabb rendű formáival kapcsolatban merül fel, és hogy párhuzamos nehézség mutatható ki az állati élet alacsonyabb rendű formáiban is. Ismeri-e vajon Mr. Maciver egy szivacs, egy úgynevezett „korallbogár” vagy a hólyagmedúza szervezetét?

³ *Ibid.*, 76.

Tagadná-e egy emberi lény egységét, vagy elutasítaná-e a gondolatot, hogy ezen lénynek tudata van pusztán azért, mert ezekben az alacsonyabb rendű élőlényekben az egység korlátait nehéz vagy lehetetlen meghatározni?

Maciver így folytatja: „A második érv nyilvánvalóan téves. Ha az egyes ember másként is gondolkodik és cselekszik egy tömeg vagy szervezet tagjaként, mint a társakkal közvetlen reláción kívül álló individuumként, még mindig az egyes az, aki gondolkodik és cselekszik; az új definíciók még mindig individuális, a csoportosulás által befolyásolt tudatok definíciói. [...] Ez azonban csupán egy szélsőséges példája annak a nyilvánvaló ténynek, hogy mindenfajta környezet hat minden tudatra. Egy, az individuumok feletti tudat létét állítani azért, mert az individuális tudatok egymáshoz való kapcsolataik által befolyásoltak (mint ahogy valóban befolyásoltak a fizikai feltételekhez való kapcsolataik által), minden bizonnyal indokolatlan.”⁴ Erre azt a választ adom, hogy a környezet, mely az individuumot mint valamely szervezett csoport tagját élete során befolyásolja, nem az embertársaknak mint individuumoknak az összessége. [...] Ez maga a szervezett csoport, mely kizárólag vagy legfőképpen az őt alkotó egyénekben létezik, de nem létezik egyikük tudatában sem, és ami pusztán azért van oly erős hatással mindegyikükre, mert határtalanul nagyobb, erősebb és átfogóbb, mint az alkotó individuumok pusztája összessége. Maciver úgy véli, hogy „fontos, hogy félretegyük az útból a társadalmi vagy közösségi szervezetekkel és tevékenységekkel párhuzamos szuper-individuális tudat félrevezető doktrínáját”, majd hozzáteszi: „Nem létezik egy nagy *kollektív* tudat az individuális tudatokon túl a társadalomban, mint nagy *kollektív* fa az egyes fákon túl a természetben. A fák sokasága az erdő, melyet egységként tanulmányozhatunk; a fák sokasága azonban nem egyenlő egy kollektív fával, mint ahogy az egyének vagy tudatok sokasága sem egyenlő a kollektív egyénnel vagy tudattal. Beszélhetünk a fa minőségétől elvonatkoztatva bármely konkrét fáról, és beszélhetünk a tudat minőségeiről vagy a tudat valamely fajtájáról bizonyos típusú szituációkkal kapcsolatban. Azonban ha így teszünk, egyszerűen az individuális tudatok hasonló elemeinek természetét kutatjuk, mint ahogy vizsgálhatjuk az egyes fákban vagy az egyes fafajtákban nem felismerhető hasonló elemek természetét is. Ezen megegyezések miatt feltételezni egy *kollektív*, az individuális tudatok mellett létező tudatot vagy a különböző példányok *mellett* létező kollektív fát annyi, mint fejfel rontani az ideaelmélet falának.” Nos, én nem szándékozom elkötelezni magam az említett elmélet mellett. Nem azért beszélek kollektív tudatról, mert a tudatok között számos hasonlóság van, hanem azért, mert a csoport mint olyan több mint az egyének összessége, van saját élete, ami a csoportélet törvényei szerint zajlik, melyek nem az egyéni élet törvényei, és mert sajátos csoportélete visszahat az egyének életére, és mélyrehatóan módosítja azt. Nem nevezném az erdőt kollektív fának, de állítom, hogy egy erdő, erdő vagy bozótos elemi szintű kollektív életet él. Így az erdő ugyanaz az erdő marad annak ellenére, hogy száz vagy ezer év elteltével az azt alkotó fák mindegyike már más individuum lehet; továbbá az erdő mint egész módosíthatja és módosítja is az egyes fák életét, többek között pára kibocsátásával, a viharos és hideg szelek ellen nyújtott védelemmel, a fákra visszaható különféle növények és állatok befogadásával stb.

⁴ *Ibid.*, 77.

De álljon itt egy ékesszóló idézet egy újkeletű társadalomtudományi munkából nézeteim alátámasztására: „Egy társadalom béklyói a társadalom tagjaiban rejlenek, nem rajtuk kívül. Az egyes tagok emlékeiből, tradícióiból és hiedelmeiből épülnek fel a társadalom emlékei, tradíciói és hiedelmei. A társadalom, akárcsak Isten országa, bennünk van. Bennünk, mindegyikünkben, mégis hatalmasabb, mint bármelyikünk gondolatai vagy meglátásai, mivel az egyének társadalmi gondolatai, érzései és akaratai, valamint szocializált tudata, mely hordozza a szociális világgal való kapcsolatainak komplex sémáját, nem pusztá reprodukciói a többiek társadalmi gondolatainak, érzéseinek és akaratainak. Egységesség és különbözőség (*unity and difference*) itt is szövi örökévaló hálóját, a magasztosabb társadalmi struktúrát, melyet közülünk, akik részei vagyunk, soha senki nem láthat át teljes nagyságában, de melynek végtelen szubtilitását és harmóniáját egyre jobban megérthetjük és csodálhatjuk. Ahogy egy közösség civilizációs és kulturális színvonala emelkedik, tradíciói már nem világos és egyértelmű gondolkodásmódok, szokásai már nem uniformisak, szellemisége már nem foglalható össze néhány mondatban. Egy nép szellemisége és tradíciói azonban az egyre komplexebbé válás folyamatában nem veszítenek valóságosságukból. Az egyes tagok már nem testésítik meg a szokásvilág egészét, de ennek az az oka, hogy mindegyikük megtestesíti a tradíciók bizonyos részét, melyekhez mindannyiuk szabadon működő individualitása hozzájárul. Ebben az értelemben egy nép szelleme, annak ellenére, hogy csak az egyes tagokban létezik, egyre inkább túllép az egyéni tudat határain. Továbbá a társadalmi tradíció a közösség rövid életű tagjainál maradandóbb intézményekben és dokumentumokban nyilvánul meg. Ezen intézmények és dokumentumok tulajdonképpen a társadalmi értékek lerakatai (mint ahogy a könyvek igen találóan nevezhetők a társadalmi tudás tárainak). Önmagukban semmik, nem részei a társadalmi tudatnak, de eszközei a tagok egymás közti tradíciókommunikációjának, akárcsak a tradíciónak a halott múltból az élő jelenbe való közvetítésének. Ekképpen egy nép szellemisége a tárolt értékek sokasodásával is, melynek a tagok csak részeit, soha nem az egészét látják át, egyre inkább meghaladja az egyéni tudatok határait. Az egyének tudatában, akiknek az általuk a múltból átvett vagy a jelenben létrehozott intézményekben tárolt társadalmi öröksége individualitásuk alapvető részét alkotja, külső és belső erők működnek, melyek formálják az egymást követő generációk közösségi szellemét. Egy közösség ilyenképpen is kiterjedtebbnek mondható egyazon időben létező tagjainál, mivel a közösség maga a múltból a jelenbe menetel, és bármely időben létező tagjai részei egy nagy egymásutániságnak, őket magukat a közösségi erők formálják, mielőtt, imígyen megformálva, a közösség jövőbeni alakításának aktív meghatározóivá válnának.”

Figyelemre méltó kijelentés! „A nagy társadalmi séma, melyet egyikünk sem láthat át teljes egészében” – „egy nép szellemisége”, mely „egyre inkább túllép az egyéni tudatok határain” – „az egymást követő generációk közös szellemisége” – „a közösség”, mely „több mint az egyidejűleg létező tagok”: mindezek alternatív definíciói a mentális erők azon szervezett rendszerének, mely az egyes szegmenseit megtestesítő individuumok fölött, de nem azoktól függetlenül létezik, és amely maga a csoporttudat. Ezen kijelentések R. M. Maciver úr tollából származnak; a fenti idézet abból a könyvből való, melynek célja, hogy „félresöpörje az útból az individuumok feletti tudat félrevezető doktrínáját”. Ugyanebben a bekezdésben így folytatja: „Minden szövetségnek és minden szervezett csoportnak vannak jogai és kötelezettségei, melyek nem jogai és

kötelezettségei egyik tagnak sem vagy a tagoknak egyéenként, hanem csak a szervezett egységként működő szövetségnek. [...] Egységként a szövetség *jogi személlyé* vagy *társasággá* válhat, és jogi szempontból az így meghatározott egység mibenléte nagyon fontos. [...] A *jogi személy* valóságos egység (*real unity*), tehát több mint *persona ficta*, de valósága tökéletesen más létállapotba tartozik, mint az azt alkotó személyeké.” Maciver ehhez még – számomra visszásnak tűnően – hozzáteszi: „Az egység, melyről beszélünk, nem mechanikus, nem organikus, de még csak nem is pszichikus.” Nem gondolhatok egyebet, mint hogy ezen egység organikus és pszichikai természetének tagadásakor Maciver azon helytelen és még mindig uralkodó gondolkodásmód befolyása alatt áll, mely a pszichikus fogalmát azonosítja a tudatos fogalmával, és végeláthatatlan problémát okoz a pszichológiában azáltal, hogy újra és újra reménytelen kísérletet tesz arra, hogy a tudat struktúráját és organizációját a tudatos tartalom fogalmaival írja le, figyelmen kívül hagyva az alapvető fontosságú megkülönböztetést a mentális tevékenység (mely néha, de talán nem mindig maga a tudat) és a mentális struktúra között, mely nem az. A közösségi szellem struktúrája és organizációja minden szempontból ugyanolyan tisztán mentális vagy pszichikai, mint az individuális tudat struktúrája vagy organizációja.

Maciver nagyon akkurátusan veti konklúzióit praktikus eredményeket adó vizsgálat alá. Így ír: „Ezek a hamis analógiák [...] a forrásai az individuum és a társadalom között vont legfélrevezetőbb antitézisnek, mintha a társadalom valamiképp más lenne, mint annak individuumai. [...] Elemezzük ezeket a félrevezető analógiákat, s hamisságuk feltárásakor feltárul az individuum és a társadalom esszenciális szembenállásának hamissága is. Helyes felfogásban az *individuum* érdekei megegyeznek a társadalom érdekeivel.”⁵ De igaz-e, hogy az egyén érdekei megegyeznek a társadalom érdekeivel? Nyilvánvalóan nem. Gondoljunk csak az elítélt bűnözőre, az értelmi fogyatékosra, akitől minden felvilágosult társadalomnak meg kell tagadnia a gyermeknemzés jogát vagy a fiatal katonára, aki hazája szolgálatában feláldozza egészségét, végtagjait, látását vagy az életét, esetleg szeretteinek jólétét. Az igaz, hogy a társadalmi fejlődés lényegét tekintve közelítés azon ideális állapot felé, melyben ez az azonosság létrejön; de ez egy idea, mely soha nem valósulhat meg tökéletesen. És szintúgy nem igaz, hogy a társadalom érdekei megegyeznek az azt egyidejűleg alkotó tagok többségének érdekeivel. Azt gondolom, felettébb valószínű, hogy amennyiben egy nagy, modern nemzet egyhangúlag és teljes szívből nekifogna egy államszocialista rendszer átfogó megvalósításának, ez nagymértékben szolgálná a túlnyomó többség érdekeit; gazdagabban és kényelmesebben élhetnének, több szabad idejük, s így a magasabb szintű tevékenységekre több lehetőségük lenne. De ugyanilyen valószínű, hogy a nemzet magasabb érdekei súlyos veszélybe kerülnének, a nemzet a stagnálás és romló életképesség periódusába kerülne, s néhány generáció után nagyon mélyre csúszna azon a lejtőn, mely a múlt jelentős társadalmait is az összeomlásba vitte.

A kérdést a német néppel kapcsolatban vizsgálhatjuk. Mint ahogy azt egy későbbi fejezetben kifejtem, e nemzet struktúrája a világháború előtt veszélyt jelentett az európai civilizációra nézve. Ha a németek elérik céljukat, és leigázzák Európát vagy az egész világot, ez saját érdekeik nagymértékű kielégülését jelentette volna; mérhetetlen anya-

⁵ *Ibid.*, 90.

gi prosperitást élveztek volna, valamint azt a büszke tudatot, hogy Isten kiválasztottjai az emberiség többi részén saját jólétük érdekében való uralkodásra. Ez megerősítette volna a népet minden bűnében, s végül kiölte volna belőle az összes lehetőségét annak, hogy egy jól szervezett, magasabb rendű nemzetté váljon, mely képes tiszteletre méltó szerepet játszani az emberiség további evolúciójában. Ugyanezen igazsággal szembeállunk, ha a német nemzet háborúval kapcsolatos felelősségének a problémáját vizsgáljuk. Ameddig a nép fenntartja a korábbi struktúrát, amely, ismétlem, veszélyt jelentett az egész világ civilizációjára és kultúrájára nézve, ellenségei csakis bűnözőként és törvénytlen kívüliként kezelhetik, melyet minden áron le kell verni, meg kell büntetni, és a legnagyobb szigorúsággal el kell nyomni. De ha a nép létrehoz egy új szerveződést, amely az általa még mindig őrzött elemek és tradíciók közül a jobbakat és ésszerűbbeket helyezi túlsúlyba, akkor, bár jobbra ugyanazokból az individuumokból fog állni, egy új vagy legalábbis megváltozott nemzetté válik, mellyel a többi nemzet barátságon, de legalábbis kölcsönös tolerancián alapuló morális kapcsolatokat építhet ki, s amely helyet kaphat a tágabb társadalomban, melyet a Népszövetség fog jelenteni. Más szavakkal, a megváltozott szerveződés folytán ugyanaz a lakosság egy más nemzetté válik.

Noha a csoporttudat koncepciója ellen intézett támadásában Maciver engem megszesített abban a megtiszteltetésben, hogy annak reprezentánsául választott, nem állok egyedül nézeteimmel. Kissé vonakodom ennek alátámasztására a német „idealizmus” iskolájának filozófusait idézni, mert, mint ahogy azt a bevezetőben említettem, csekély szimpátiát érzek ezen iskola iránt. Mégis, ellenére annak, hogy az ember nem ért egyet egy elméleti iskola módszereivel és konklúzióinak többségével, saját véleménye alátámasztása érdekében hivatkozhat annak jól megalapozottnak tűnő alapelveire. Itt emlékeztetem az olvasót arra, hogy az Államnak mint individuumok és humánusok feletti, kvázi isteni személyiségnek a koncepciója a germán „idealizmus” politikai filozófiájának központi koncepciója. Ennek a koncepciónak kétségtelenül jelentős szerepe volt abban, hogy Európa a jelenlegi válságos helyzetbe sodródott. Ez példa arra, hogy egy filozófiai elméletet, mely állítólag a tiszta ész produktuma, a valóságban egy már létező érdek vagy intézmény igazolásának, előmozdításának céljára használják föl. Ebben az esetben a kérdéses intézmény a porosz állam volt, és azok, akik felállították ezt a doktrínát, Hegel és a többiek, ezen állam szolgálóivá váltak. Doktrínájukból az individualitás elnyomásának eszköze lett, mely nagyban hozzájárult a német nép szervilis attitűdjének kialakításához. Mindamellett a német „idealizmus” politikai filozófiájának torzításai és túlzásai miatt nem szabad elfogulttá válnunk annak igazság-csírájával szemben. Ezen iskola felvilágosultabb brit követői, T. H. Greenel kezdődően, a doktrína esetében sikerrel válsztották szét a konkolyt a búzától, s a csoporttudat koncepciójának igazolására én magam sem tudok találhatóbb szavakat, mint amelyekkel egy – a német „idealizmussal” szimpatizáló – tudós ezen szétválasztás eredményeit összefoglalja,⁶ aki az angol utilitarista iskola individualista filozófiájának hiányosságait taglalva így ír: „Nem a régi benthamista premisszák módosítására, hanem új filozófiára volt szükség, s ezt a filozófiát az idealista iskola teremtette meg, melynek legjelesebb képviselője Green. Ez az iskola közvetlenül Kanttól és Hegeltől kapott inspirációt, valamint végső soron a város-

⁶ Barker, E.: *Political Thought in England from Herbert Spencer to the Present Day*. London, 1915, Home University Library.

állam ókori görög filozófiájából. Az alapvető kapcsolat az egyén élete és a közösség élete között, mely egyedülként ad értéket és jelentőséget az egyénnek, mivel egyedülként biztosítja a teljes morális fejlődés erejét, nem más, mint az egyén összes jogainak és teljes szabadságának a közösségi tagságtól való függése, valamint a közösség korrelatív kötelessége, hogy az egyén számára annak összes jogát garantálja (más szóval minden szükséges feltételt megadjon az egyén és rajta keresztül a közösség saját tökéletes morális fejlődéséhez) – íme ezek voltak az új filozófia premisszái. Ez a filozófia ki tudta elégteleníteni a társadalmi fejlődés újabb igényeit, mert visszautasította egy látszólagos egyéni szabadság imádatát, mely destruktív hatásának bizonyult a túlnyomó többség valóságos szabadságára nézve, és inkább az egész közösség morális jólétét és jobbulását hangsúlyozta, illetve minden tag jólétének és jobbulásának elérését a közösségen belül vagy azon keresztül képzelte el. Ebben volt, legalábbis látszólag, a gondolatok forradalma. Ahelyett, hogy egy központi individuumból indulna ki, melyhez a társadalmi rendszernek igazodnia kell, az idealista egy központi társadalmi rendszert tekint kiindulópontnak, melyben az egyénnek meg kell találnia működésének kijelölt területét. Végeredményben azonban a forradalom csupán evokáció, és amit felidéz, egyszerűen Platón *Állama*.⁷ Ugyanez a szerző emlékeztet minket arra, hogy „Platón és Hegel így egyaránt egy morális organizmus ideájára utalnak”, s hozzáteszi: „Ez a morális organizmus Bradley által hangoztatott koncepciója (conception of moral organism). Erre utal a napi gyakorlat, és ez ennek a gyakorlatnak egyetlen magyarázata. »Az, amit humán egyednek nevezünk, valójában nem más, mint a közösség következményeként és folyamányaként létező ő maga, és a közösségek nem pusztá nevek, hanem valóságos valamik.« A gyermek már születésekor a közösségek folyamányaként ő maga. Rendelkezik a családi karakter, a nemzeti karakter és a humán társadalomból eredő civilizált karakter egy részével. Ahogy növekszik, a közösség, melyben él, beveszi magát a gyermek létébe a tanult nyelven, a belélegzett társadalmi légkörön keresztül, s ezáltal létének minden vonása utal a közösségi kapcsolatokra. Azért az, ami, mert lényegében hordozza a társadalmi Állam kapcsolatait. [...] És ha az Államot mint rendszert szemléljük, melyben sok szféra (például a család) rendelődik alá egyetlen szférának, és az egyének egyes cselekedetei saját különböző szféráiknak vannak alárendelve, akkor morális szervezetnek, egy közös cél és feladat által áthatott szisztematikus egésznek nevezhetjük. Ekképpen van egy külső oldala, az intézmények által alkotott test; és van egy belső oldala, a testet működtető lélek vagy szellem. S minthogy ez egy morális organizmus – mivel részei, mondjuk úgy, maguk is tudatos morális cselekvők (conscious moral agents) –, a szellem ezekben a részekben lakozik, a tudatukban él. Egy efféle organizmusban – s ez az, amiben különbözik egy állati organizmustól, s ezért kell a morális szót használnunk – a részek tudatosak: ismerik önmaguknak az egész részeként betöltött pozícióját, s így ismerik az egészt, melynek részei. Amennyiben ezzel a tudással és a rá épülő akarattal rendelkeznek, a morális organizmusnak is öntudata és saját akarata van. [...] Így egyfelől észre kell vennünk, hogy az Állam él, hogy egy nemzet lelke, öntudata polgáiraiban él; és hogy minden polgár számára ez az élő lélek jelöli meg kiteljesedésének területét.”⁸

⁷ *Ibid.*, 11.

⁸ *Ibid.*, 62–64.

Ugyanezen könyv egy későbbi oldalán ezt olvashatjuk: „Egy ország intézményei, amíg hatékonyak, nem csak termékei a gondolkodásnak és kreációi a tudatnak: azok maga a gondolat és maga a tudat. Máskülönben csak házunk van bérlő nélkül vagy testünk tudat nélkül. Egy oxfordi kollégium nem pusztán épületek egy csoportja, habár a köznapi beszéd így nevez egy ilyen együttest, hanem emberek egy csoportja. De nem emberek egy csoportja abban az értelemben, hogy vérrokontságban levő testek egy csoportja, hanem emberek egy csoportja a tudatok egy csoportjának értelmében. A tudatok ezen csoportja, egy egyesítő idea közös szubsztanciájának folyományaként, csoporttudatot alkot. Nincs csoporttudat, mely a csoport tagjainak tudataitól függetlenül létezik; a csoporttudat csak a tagjainak tudataiban létezik. Mindazonáltal létezik. Van kollégiumi tudat, akárcsak szakszervezeti tudat, sőt az egész közösség »köztudata« is; s mindannyian úgy vagyunk tudatában egy ilyen tudatnak, mint ami a tagok különálló tudataiban és azokkal párhuzamosan létezik, túl az egyéni tudatok pusztá összeadásával létrehozott bármilyen összességen.”⁹

Az idealista iskola filozófusai nem egyedülként ismerték fel a csoporttudat valóságos létét. Néhány jogász, mindenekelőtt Maitland, nagyon hasonló doktrínát állított fel, s következtetéseiket én sem tudom jobban összefoglalni, mint Barker tette az általam már oly hosszan idézett könyvének itt következő szakaszában: „Az új elmélet a következőképpen működik. Semmiféle folytonos csoportot, mely maradandó célokért folytonosan szerveződik, nem lehet pusztán személyek összességének tekinteni, akiknek szövetsége, bizonyos jogok vagy köteleességek érdekében jogi megerősítést kell, hogy nyerjen. A permanens csoportok maguk is személyek, csoportszemélyek (*group-persons*), saját csoportakarattal és saját permanens karakterrel; önmaguk csoportszemélyeivé váltak az Állam bármilyen tevőleges cselekedete nélkül. Egyszóval a csoportszemélyek valós személyek; és mivel azok, és rendelkeznek a személy olyan attribútumával, mint az akarat és a karakter, nem jöhettek létre az Állam által.”¹⁰

Tehát nem vagyok egyedül a csoporttudat valóságos létének feltételezésével. S örülök, hogy idézhetem ennek bizonyítékait, mert jól tudom, hogy nagyon sok olvasó utasítja el első hallásra a csoporttudat eme koncepcióját, s hogy néhányuk hajlandóságot érez arra, hogy egy akadémikus különönc fantasztikus hóbortjának tartsa azt.

Azonnal közbevetem, hogy a csoporttudatról vallott saját nézeteim és a német „idealista” iskola (elsősorban annak legszélsőségesebb reprezentánsai) által vallott nézetek közötti különbség lényegi pontja az, hogy én, legalábbis provizórikusan, tagadom, és igazolhatatlan hipotézisnek tekintem a csoportot alkotó individuumok tudatait magába sűrítő kollektív vagy individuumok feletti tudat koncepcióját. A következő fejezetben vizsgálom ezt a koncepciót, s kifejtem elutasításom érveit is. Az ebből az elméleti különbségből fakadó és a gyakorlati konklúziókban jelentkező különbségek nyilvánvalóan óriásiak.

⁹ *Ibid.*, 74. Mr. Barkernek a csoporttudat természetéről tett velős kijelentését tökéletesen elfogadom, s nagy meglepéssel tölt el, hogy nézeteink ennyire közel állnak egymáshoz. Talán tovább növeli egyetértésünk súlyát, ha elárulom, hogy egész könyvem, beleértve a bevezető fejezet többi részét is, azelőtt íródott, hogy olvastam volna Mr. Barker briliáns kis kötetét.

¹⁰ *Ibid.*, 175.

Az utóbbi években számtalan, a kollektív pszichológiával foglalkozó könyv jelent meg. A legjelentősebbek talán G. Le Bontól *A tömegek lélektana* (Psychology of the Crowd), illetve az *Évolution psychologique des peuples* (A népek pszichológiai evolúciója), Sigheletől a *La foule criminelle* (A bűnöző tömeg), dr. A. A. Marie műve, a *Psychologie collective* (Kollektív pszichológia) és Alfred Fouillé-tól a *La Science sociale contemporaine* (Kortárs társadalomtudomány). Érdeemes megjegyezni, hogy a legutóbbi kivételével az összes felsorolt könyv kizárólag tömegekkel, csoportokkal vagy alacsonyabb szintű szerveződésekkel foglalkozik; és szerzőik, mint majdnem mindenki, aki tárgyalta e témát, leginkább azt igyekeznek kimutatni, hogy a csoportéletben való részvétel miképpen degradálja az individuumot, s hogy a csoport hogyan érez, gondolkodik és cselekszik a csoportot alkotó individuumok átlagos szintjénél jóval alacsonyabb szinten.

Másrészt viszont sok szerző ragaszkodik ahhoz, hogy minden ember csak a társadalom életében való részvétel révén ismerheti fel magasabb rendű potencialitáit, hogy a társadalom ideái, céljai és tradíciói magasztosabbak, mint bármely vezérelv, melyet az egyén külső segítség nélkül önmaga számára kialakítani képes, s hogy az emberiség csakis a szervezett társadalom további evolúciója révén juthat el magasabb szintekre, mint ahogy a múltban is csak a szervezett társadalom fejlődésének folyamányaként szűnt meg az emberi lét kiérdemelni az „undorító, brutális és rövid” jelzőket, melyekkel Hobbes illette azt.

Fordította: Farkas Gabriella

William McDougall (1871–1938)

A brit szociálpszichológia egyik megalapítója és legtermékenyebb képviselője. Élete első felében Angliában élt, a londoni *University College*-ban és *Oxford*-ban tanított, majd az első világháború után, amikor az első pszichológiai tanszék megalakult az Egyesült Államokban, áttette székhelyét a Harvard Egyetemre. Élete igazi nagy kihívása volt ez, mivel a bevándorlási kvóták megszábanában kellett szakértőként részt vennie, a korábban elvi síkon megfogalmazott tétéleit a gyakorlatban alkalmazva. Ez vezette el a nemzetkarakterológia megalkotásához, amelyben „az egyes nemzetek jellemzésén, leírásán, tulajdonságokkal való felruházásán túl megpróbálta azokat a módszertani elveket kidolgozni, amelyeket követve egy kultúrát ilyen szempontból jellemezhetünk” – írta róla Hunyady György. Fő művének az 1920-ban megjelent *The Group Mind* c. könyvét tekintik.